

יעקב שביט

בכל תחנות הרכבת בלי יוצא מן הכלל אפשר לפגוש נציגים של הגזע השמי

"בתחום מושבם של היהודים", הסקר הגדול שערך הכלכלן הרוסי א"ב סובוטין בשנים 1888-1890, מעולם לא ראה אור. עכשיו הוא זכה לתרגום עברי המציג לעינינו תמונה מקיפה של עולם הניגודים המורכב ורב הפנים של היהודים באימפריה הרוסית בשלהי המאה ה-19

בתחום מושבם של היהודים א'-ב', מאת א"פ סובוטין, תרגום מרוסית: יונה גונופולסקי, פתח דבר: פרופ' גור אלרואי, הוצאת קדימה, 2020-2021. 1500 עמודים.

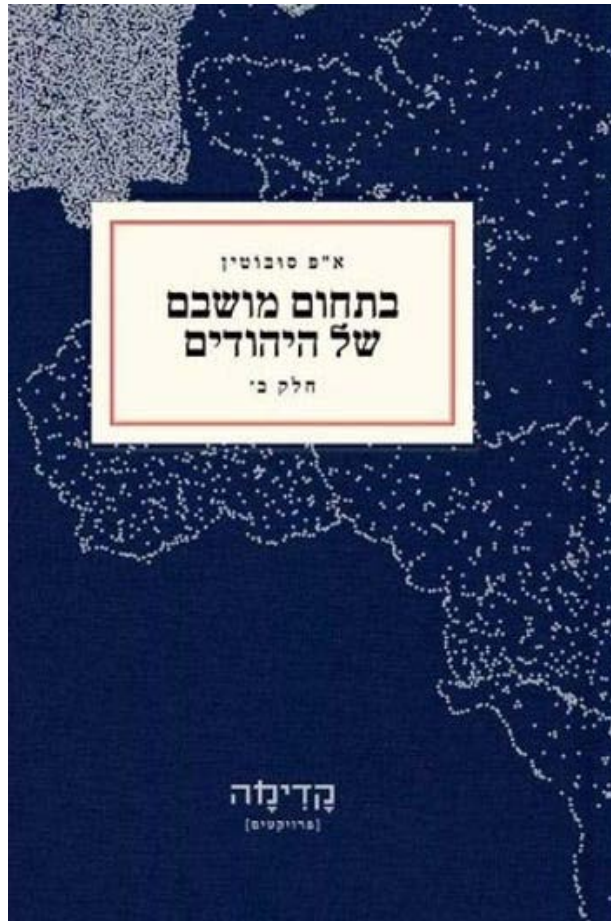
יאן גוטליב בלוך (1836-1902) היה אדם רב-פעלים ורב-זכויות שנולד בפולין, נטבל פעמיים לנצרות, פעם הפרוטסטנטית ופעם הקתולית, למד כלכלה בגרמניה וחי שמונה שנים בפטרבורג. את הונו עשה בבנקאות ובסלילת מסילות ברזל וכתב חמישה כרכים על השפעת הרכבת על הכלכלה הרוסית, עיסוקים שהקנו לו את הכינוי "מלך מסילות הברזל". את שמו קנה בשישה כרכים, שהחשוב שבהם הופיע בשנת 1896, המנתחים את אופיה של המלחמה המודרנית ומציעים תובנות מקוריות שבזכותן היה בלוך מועמד לפרס נובל לשלום ב-1901.

בד בבד גילה בלוך עניין בסטטיסטיקה ובמצבם של היהודים באימפריה הצארית, ולא הסתפק בפילנתרופיה אלא יזם סקר דמוגרפי שראה אור בחמישה כרכים ב-1891 ושמטרתו היתה ללמוד על ההשתלבות של היהודים בחברה הרוסית ועל תרומתם לכלכלתה. כדי להוציא לפועל את המשימה הזאת, שבה השקיע מאות אלפי רובלים, הוא מינה צוות של תחקירנים ובראשם הכלכלן הרוסי אנדרי פבלוביץ' סובוטין (-1906) (1852). חברי צוות נוספים בפרויקט היו הסופר י"ל פרץ, שנקלע לקשיים כלכליים ושעל

בסיס מסעותיו כתב (ביידיש) שני אוספי סיפורים, תמונות משפחתיות ורשמים ממסעות בפרובינציה, והעיתונאי נחום סוקולוב. יתר התחקירנים נותרו אלמונים.

הניסיון הזה והעניין של סובוטין במצב היהודים הניעו אותו לצאת למסע משלו, שבסופו חיבר את הספר "בתחום מושבם של היהודים". נראה שהוא נסמך על המחקר הקודם, ואולם הוא אינו מזכיר את הסקר של בלוך וגם לא את החלק שלו בו. הוא כותב שבכוונתו להציג רק "את רשמינו והבחנותינו החטופות בסגנון סיפורי". ואמנם חלקים מהסקר כתובים בסגנון סיפורי, בעיקר כשהם מתארים נופים, אבל רובו הוא מחקר שקדני שנעזר בחומר מארכיונים רבים ומשופע בטבלאות. סובוטין גם מצהיר שישתדל להעלים עין מכך שהיהודים הם קבוצה ייחודית בין תושבי הקיסרות הרוסית, ואולם לכל אורכו הסקר מבליט את הייחודיות הזאת.

הסקר הופיע בשני חלקים, ב-1888 וב-1890, והקדים את המפקד הכללי הגדול של האימפריה הרוסית ב-89 כרכים מ-1897. קדמו לסקרים האלה סקרים מצומצמים יותר, כמו הסקר של הסופר והמו"ל ניקולאי אלכסנדרוביץ רובקין על הרגלי הקריאה של הרוסים מ-1869. גורלו של הסקר שערך סובוטין לא שפר עליו והוא נעלם כי הממשל הרוסי לא אהב את מסקנותיו והחרים את רוב עותקיו. כשמקס נורדאו קבע בקונגרס הציוני החמישי ב-1901 ש"חקירה סטטיסטית מדויקת של העם היהודי הוא הראשון לצרכיה של התנועה הציונית", ופירט את התחומים הרבים שהסקר צריך לעסוק בהם, הוא לא הביא את הסקרים של בלוך וסובוטין כדוגמה ומן הסתם לא ידע עליהם דבר. לא מצאתי אזכורים של הסקר גם בספרות המחקר על תולדות היהודים באימפריה הצארית.

נזכיר שכעשר שנים קודם לכן, בסוף שנות השבעים של המאה ה-19, יצא המשכיל הרדיקלי בנימין מנדלשטם, מי שהטיף נגד התלמוד והקבלה שאותם ראה כאויבי התרבות והמודרניזציה, למסע מווילנה לאודסה, ובספרו "חזון בנימין בן יוסף ממטה השקדים על מסעו בארץ מולדתו רוסיה" (וינה, 1877) הוא מתאר תמונה קודרת של מציאות החיים היהודית. יהודים מתוארים כחסרי השכלה המשתמטים ממלאכה ומחקלאות. בווילנה לדוגמה, "עטרת הערים היפות אשר ראיתי עד הלום", תושבי העיר עוסקים בהצלחה "בהון ורכוש, בכל מלאכת מעשה ועבודת האדמה... אצלם ימצאו בתי ספר רבים" בהם נלמדים "חוכמת המדידה, הרפואה, היגיון וחוקי המדינה", ובעיר עצמה יש הרבה ספריות, בתי חולים, גנים ועוד. לעומת זאת, היהודים "לא יחללו את קדושתם בכל לקח טוב בלימודים" ובבתי הספר שלהם "לומדים [רק] דיני נשך ותרבות [ריבית] ובתי המדרש מעלים באשה וצחנה מכל עבר ופינה."

הסקר של סובוטין מלמד שהגירה גדולה לווילנה הביאה לעיר יהודים "שאינן להם עיסוק מוגדר ושאינם יודעים אם יהיה להם מה לאכול בערב של יום", אבל גם שהחברה היהודית היא חברה מורכבת ויש בה ציבור פרודוקטיבי גדול: יהודים נהפכו למעמד מסחרית-עשייתי גדול, לעובדים בשירות המדינה, במסחר וכמובן במלאכות שונות. סובוטין גם טוען שאין שחר לטענה שיהודים אינם יכולים לעסוק בעבודה פיסית, "לא אחת נדהמנו מגודלם העצום של המשאות שנשאו על גבם יהודים קטנטנים ומזי רעב: למשל, בא

יצור כחוש שדומה כי תיכף ייפח את נשמתו ומרים על גבו שידה או תיבה שלמה... מציאות המקום אינה מותירה אבן על אבן מן התפישה שהתגבשה בדבר אי-כשירותם של יהודים לעבודה פיסית."

הסקר של סובוטין נערך ב-15 ערים, מקובנה שבצפון ועד אודסה שבדרום, אבל גם בעיירות ובכפרים בפלכים השונים של רוסיה הצארית. הוא, כאמור, שונה מהסקרים שהזכרתי ומעשרות ספרי המסע ברוסיה שחיברו במאה ה-19 נוסעים רוסים ומערביים. הוא משלב היסטוריה וסטטיסטיקה, והוא גם ספר מסע שנפתח תמיד ברושם הראשון מהגוף בסביבת העיר. כך, בדרך לוויילנה "אי-בזה נקרות על דרכנו עגלות רתומות לצמדי סוסים וליטאים לבושי מעילי-איכרים אפורים, כולם נעולי מגפים, וזעיר-שם משמחים את העין טורים של עצי צפצפה תמירים בצדי הדרכים והמבנים. לעתים נשקף מרחוק בנין אבן בנוי-לתלפיות של בית תפילה קתולי, ולעיתים רחוקות יותר — כנסיות פרבוסלביות קטנות בנויות עץ". וכאן הוא גם מוסיף ש"בכל תחנות הרכבת בלי יוצא מן הכלל אפשר לפגוש נציגים של הגזע השמי."

סובוטין מנמיך שהסקר ינקוט כל כמה שיוכל "דרך אובייקטיבית בהצגת הדברים" וישתדל להימנע "מאי-אלו תובנות ומילים עלובות החביבות על הגופים האנטישמיים הרבים והפילושמיים המועטים שבמחוזותינו", ובדרך כלל עומד במלתו.

לאמתו של דבר, השם "בתחום מושבם של היהודים" מטעה כי הסקר מרחיב את הכוונה גם לערים הרוסיות ואוכלוסייתן לא פחות משהו מתאר את האוכלוסייה היהודית, ואפילו יותר. בתוך כך הוא מלמד על הקשרים בין היהודים וסביבתם הלא-יהודית ומאפשר להשוות בין מצב החברה היהודית לזה של חלקים מהאוכלוסייה. הסקר גם ממקם את העיר בסביבתה הקרובה והרחוקה, מתאר את הטופוגרפיה שלה, את אופיה האורבני, את המבנה החברתי ואת משלחי ידם של תושביה. שום מוזיאון ושום רומן ריאליסטי אינם יכולים להתחרות ביריעה שפורש הסקר, ולכן גם אי-אפשר לסקור את הספר העמוס הזה.

בחרתי אפוא להתלוות אליו במסע קצר מקייב לאודסה. קייב היא "מרכז הציוויליזציה הרוסית הדרומית", "עיר רחבת ידיים [ה]מרשימה את כל הבאים בשעריה במרחביה, ברחובותיה הרחבים והארוכים ובמנזריה אדירי ההוד, בהריה ובצוקיה הציווריים. יש בה מבנים רבים הבנויים בהידור ובמקוריות, דבר הנותן לה יתרון על אודסה ועל שאר הערים הגדולות... יש להכיר בכך ששילובה המדוקדק של התרבות עם יופיו הטבעי של האזור הוא מאפיין המשווה לקייב נופך אמנותי... אין ספק כי קייב תישאר עיר רוסית שורשית גם אחרי מוסקבה". קייב שוכנת בתחום המושב אבל נחשבת מחוצה לו, ולכן יכלו לשבת בה רק סוחרים יהודים, בעלי מלאכות ובעלי תואר אקדמי, עשירית מכלל האוכלוסייה, ו"נציגיו של העם הנבחר תורמים לא מעט לכל הפעילות הנמרצת". אבל אם כבר דיצי'ב נדמה שאין בני אדם מלבד יהודים, בקייב הם נחבאים אל הכלים.

16 שעות נסיעה ברכבת לוקחות אותנו מקייב לאודסה, דרך שעוברת בפלך פודוליה, חבל ארץ שהוא מקור חשוב להגירה היהודית לאמריקה ושב, לדעת המחבר, "יושבים מכבר יהודים מושרשים", כאלה המשוקעים ראשם ורובם באמונות התפלות האופייניות ליהדות ונשארים בעניין זה הרחק מאחורי יהודי ליטא והמערב הנוטים יותר לשינויים של הצורות המיושנות של הווי חיהם, והם "כתם על כל יהדות רוסיה". מדובר כמובן בחסידות, שהיא כת של בורים וקנאים הרוחשת בוז לשאר האומות אבל אין להחיל את התכונות האלה על כלל יהודי רוסיה.

כשהרכבת נכנסת לתחנת הרכבת המפוארת של אודסה, "אולמות גבוהים, רצפות פסיפס, תאורה חשמלית, חזית אומרת כבוד", אנחנו נכנסים לעולם אחר. "העיר מהלכת רושם מסחרר: בתי אבן בכל מקום, כבישי מרצפת חלקים, תנועה מתמדת ברחובות, צלצולי הקרונות הרתומים... מבני ציבור מהודרים, תיאטרון אופרה שבכל רוסיה אין כמוהו ליופי... הנמל על המולתו והמייתו ומחסניו, מאות האסמים סמוך לפרבר מולדבנקה, ארובות המפעלים בשולי העיר, אוניות תמיד במעגנים, מאות ספינות חופים, קרונות שאין להם סוף עמוסים בתבואה ובשלל סחורות... אפשר להשוותה לא רק לבעל הכנסות עשיר, אלא גם ליפהפייה הדורת מלבושים, קרה אך מעודנת", ויש בה מוסדות תרבות רבים ו"חיי ההשכלה בעיר עולים ופורחים". זוהי עיר "אשר חיה כבר חיים חדשים, מודרניים ואירופיים, והתפתחותה אינה קשורה במסורות עתיקות או בדעות קדומות... צורות חדשות ממהרות לקנות כאם שביתה, וכל הטוב מן המערב ממהר להתקבל". על התרבות היהודית הסקר יודע רק להגיד שיש בעיר אחוז ניכר של משכילים וממנה "יצא אור ישראל".

אודסה של סוף המאה ה-19 מוכרת לנו מהספרות היפה, ממוארים וספרות מחקר הרבה יותר מלא מעט ערים ועיירות שהסקר מתאר. בכל זאת, הסקר מציג גם פנים שלא הכרנו או הכרנו רק ברפרוף. כך לדוגמה הוא נותן מקום נכבד למסחר בתבואה מאסם התבואה של אוקראינה. זאב ז'בוטינסקי, שכתב על העיר לא מעט, היה כבן עשר כשנערך הסקר. אביו היה סוחר תבואה והוא ידע לספר על "ריח של אגדות שנשף מהסיפורים ששמע" על ה"תור עטור -- הגבורה והרומנטיקה של מסחר התבואה" ועל הידיים הרבות שעבר מטען תבואה מרגע שהועמס על ספינת קיטור קטנה ועשה דרכו לאודסה ולנמלה.

הסקר מרחיב ומדייק יותר ממנו. יהודים נכנסו לשוק סחר התבואה בשנות השישים של המאה ה-19 והתחרות ביניהם גרמה לירידה. כשנישליש מהסוכנים היו יהודים שקיבלו תבואה למכירה או רכשו תבואה בעצמם, ומלבדם היו ספסרים שרכשו מטענים קטנים של תבואה ומכרו אותם ליצואנים. כ-5000 עגלונני משא יהודים מובילים את המטענים לנמל, כ-1700 יהודים עוסקים ב"זריית התבואה, בפריקתה ובטעינתה, הן בנמל והן במחסנים [...] שבעמאות מהם סבלים ומובילי משאות וכשלוש מאות במחסנים". הנה כי כן, ליהודי אודסה שמור תפקיד נכבד במשלוח תבואה אוקראינית אל מעבר לים השחור, חיטה שהזינה הרבה פיות גם במרחקים, עד ברזיל וארגנטינה שקונות כל שנה כמויות גדולות של חיטה.

בסיום העיון בשני הכרכים של הסקר אי־אפשר שלא להרהר כמה הרבה מהעולם היהודי רב הפנים הזה, שנכחד, "יובא" לישראל ונקלט בה.

הספר "בתחום מושבם של היהודים: קטעי מחקר כלכליים" נתגלה עלידי פרופ' גור אלרואי והוא שיזם את הבאתו לדפוס, כתב לו מבואות מועילים והניח על שולחנו של הקורא המעוניין תמונה מקיפה ומדויקת של האפלה והאור בחיים היהודים באימפריה הרוסית בשלהי המאה ה-19. כמו כן יש לשבח את המתרגם יונה גונופולסקי, שהתגבר על מלאכה לא קלה, ואת ד"ר איסנה גולדין שהוציאה אותו לאור.